

MISSALE NOTATUM STRIGONIENSE A BRATISLAVSKÉ OMŠOVÉ KNIHY

ANDREA KOVÁCS

Dr. Andrea Kovács; Ferenc Liszt Academy of Music in Budapest, 1061 Budapest, Liszt Ferenc tér 8; e-mail: kovacsandilfze@gmail.com

ABSTRACT

One of the most outstanding, most representative liturgical codices of the Hungarian Middle Ages is the Missale Notatum Strigoniense, copied before 1341. The summary of the material of the Mass rite of Esztergom and the general formulation of the rubrics give the impression that the manuscript was intended as a normative book, expected to be copied. Shortly after its completion, probably yet in the 14th century, the manuscript was relocated from Esztergom to Bratislava. Therefore, it seems obvious that we are looking for its copies among the so-called Missals of Bratislava kept in Budapest since the beginning of the 19th century. The relationship between the Missale Notatum Strigoniense and the Bratislava Missals could be best illustrated by concentric circles. To the closest to the Missale Notatum is the “H” Missal, which can be considered its direct duplication. In the innermost circle, but somewhat further away from it is the “A” Missal, which used the Missale Notatum probably as a model, significantly reducing, but not modifying its content. Codex “C” was copied probably from one of the two duplications. Manuscripts “B” and “D” are farther from the center, in the second circle. These associate the Temporale of Esztergom with a mixed Sanctorale. The Missals belonging to the outermost circle – “E”, “F”, “G” – follow the central tradition less, by preserving its most important elements only.

Keywords: Missale Notatum Strigoniense, Missals of Bratislava, copies, relationships, content, feasts of saints

Jedným z najvýznamnejších a najreprezentatívnejších liturgických kódexov celého uhorského stredoveku je Missale Notatum Strigoniense,¹ napísaný pred rokom

¹ V súčasnosti je rukopis uložený v Štátnom archíve v Bratislave (3 signatúry). *Bratislavský misál Ia* EC Lad III/ (Zbierka cirkevných písomností 1180 – 1912. Katalóg. Eds. Ľuboš Janaček – Jozef Meliš, Bratislava 2019), č. 279, škatuľa 14, s. 56; *Bratislavský misál Ib* EL 18, č. 303, škatuľa 29, s. 60; *Bratislavský misál* EC Lad. I/21, 2 ff., č. 213, škatuľa 10, s. 47; ďalej v Múzeu mesta Bratislavy R-00007/1: A/9 a v Spolku sv. Vojtecha v Trnave 10 ff., vo fascikli č. 200/15/6: 2 ff.

1341.² Misál zahŕňa materiál ostrihomského rítu, a to v podobe vypracovanej do najmenšieho detailu so snahou o úplnosť. Toto, ako i všeobecná formulácia rubriík vytvára dojem, že rukopis bol určený ako normokniha a rátať sa s jeho odpisovaním. Keďže kódex sa krátko po svojom vzniku – pravdepodobne ešte v 14. storočí – dostal do Bratislavy, zdá sa byť logické hľadať jeho kópie – ak skutočne boli vyhotovené a ak sa zachovali – medzi tzv. Bratislavskými misálmi, ktoré sa uchovávajú od začiatku 19. storočia v Budapešti.³ Starší výskumníci považovali za najbližšieho príbuzného ostrihomského kódexu Bratislavský misál „A“ na základe rovnakého nekrologického údaja, figurujúceho v kalendári oboch rukopisov, a rovnako na základe obsahových súvislostí.⁴ Zdá sa však, že v oveľa bližšej spojitosti s *Missale Notatum Strigoniense* je iný misál.

Polikárp Radó zastával názor, že kódex „H“ so signatúrou *Clmae 94* nebol vyhotovený pre bratislavskú kolegiálnu kapitolu Svätého Martina, ale pre nejakú inú mestskú cirkev. Podľa jeho mienky tento misál nemôžeme zaradiť medzi bratislavské omšové knihy, lebo jeho obsah sa nezhoduje s ich obsahom, ale s Prayovým kódexom.⁵ Zároveň považoval za hodné zamyslenia, že v rukopise figuruje sekvencia sv. Dominika a Františka, hoci v Bratislave boli prítomní len františkáni.⁶ Ak však predmetný misál porovnáme nie so sakramentárom (Prayov kódex), čo je prameň zásadne odlišného typu, ale s *Missale Notatum Strigoniense*, dostaneme prekvapujúci výsledok.

Štruktúra oboch kódexov je úplne rovnaká. Medzi temporálom a sanktorálom je v oboch zaznamenaná kompletná omša proroka Jozefa a po tri modlitby sv. Jozefa, pestúna pána Ježiša, Lazára, biskupa mučeníka, a Panny Márie.⁷ Po zádušných

sú nečíslované strany liturgického kalendára a fóliá *xxxi*, *xxxii*, *cxliiii*, *cxv*, *cxvii* a *cxxciii* + samostatne sú uložené fóliá *c* (č. 322/10) a *cviii* (393/6). V slovenskej odbornej literatúre sa používa názov Bratislavský misál I, v muzikologických kruhoch Bratislavský notovaný misál. Latinský názov *Missale Notatum Strigoniense*, všeobecne známy v stredoeurópskom priestore, poukazuje na pravdepodobné miesto vzniku kódexu. V maďarskej terminológii sa používa tento latinský názov, resp. jeho maďarská verzia. V slovenskom preklade sme zachovali spôsob označenia autorky – *Missale Notatum Strigoniense*, ostrihomský misál, Ostrihomský notovaný misál. (Pozn. prekl.)

² SZENDREI, Janka – RYBARIČ, Richard (ed.): *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. (= *Musicalia Danubiana* 1.) Budapest : MTA Zenetudományi Intézet, 1982 (ďalej MNStr). Podrobný opis kódexu pozri SZENDREI, Janka: *A „mos patriae“ kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest : Balassi Kiadó, 2005, s. 282-323.

³ Ich zoznam a všeobecne používané písmenkové značenia pozri RADÓ, Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1973, s. 101. Misál „I“, ktorý bol predtým považovaný za bratislavský, odpísali na uhorskú objednávku, ale z augsburského vzoru, s veľkou pravdepodobnosťou v samotnom Augsburgu. Pozri KOVÁCS, Andrea: Pozsonyi-e az „I“ kódex? In: *Magyar Könyvszemle*, roč. 131, 2015, č. 3, s. 305-311.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár (ďalej OSzK), *Clmae 214* („A“). RADÓ, Ref. 3, s. 101-111, SZENDREI, Ref. 2, 2005, s. 288.

⁵ OSzK, MNy 1.

⁶ OSzK, *Clmae 94* („H“). RADÓ, Ref. 3, s. 114-125.

⁷ Čo sa týka osoby Jozefa a Lazára, zdroje sú neisté. Aj v rámci jedného kódexu sa môže prelínať postava Jozefa egyptského a betlehemskeho (pozri kalendár a korpus Prayovho kódexu) a Lazára z Betánie s Lazárom biskupom-mučeníkom. RADÓ, Ref. 3, s. 578, 580. Porovnaj Lazarus von Bethanien Dostupné na internete: <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienL/Lazarus_von_Bethanien.html>. *Missale Notatum Strigoniense* a kódex „H“ uverejňujú modlitby Lazára

omšiach obidva kódexy uvádzajú orácie sv. Petra, mučeníka, avšak iba ostrihomský notovaný misál obsahuje modlitby sv. Kláry. Po nich nasledujúca príloha – zbierka alelujových spevov – má nielen úplne rovnaký výber jednotlivých spevov, ale aj identické poradie. To isté platí aj pre sekvenciár, s tým rozdielom, že kódex „H“ vynecháva niektoré sekvencie ostrihomského misála.⁸ Má však vsunuté dve sekvencie, ktorých incipity boli dodatočne zapísané na okraji strán na náležitých miestach Missale Notatum Strigoniense, a ktoré sú odvtedy neodmysliteľnými súčasťami bratislavských misálov.⁹ Na konci obidvoch sekvenciárov figurujú dva dodatočné spevy: *In caelesti gerarchia* (sv. Dominik) – ktorý Radó považuje za záhadný – a *Caput draconis ultimum* (sv. František).¹⁰ Zmienené dve prózy sú v Bratislave vykázateľné iba v týchto dvoch misáloch.¹¹ Navyše po kombinácii s tretou sekvenciou *Nunc crucis almae* nenachádzame v ostatných bratislavských kódexoch žiadnu stopu.¹² Takáto miera totožnosti dvoch dodatkových častí – alelujára a sekvenciára – sa nevyskytuje v iných bratislavských prameňoch.

V sanktoráli figuruje jeden sviatok, ktorý sa nachádza iba v týchto dvoch kódexoch: je to 17. január, sviatok Speleusippia, Eleusippia a Meleusippia, mučeníkov.¹³ Zo svätcov notovaného misála chýbajú orácie Sosthena,¹⁴ ktoré sa vyskytujú v kalendári niektorých bratislavských prameňov, nielen v kódexe „H“, ale vo všetkých skúmaných liturgických knihách. Okrem tohto jedného sviatku obsahuje bratislavský misál „H“ všetky sviatky ostrihomského misála (MNStr). V Missale Notatum Strigoniense, keďže bol podľa nášho predpokladu vyhotovený pre ostrihomskú katedrálu, má výnimočné miesto kult sv. Vojtecha. Pri jarnom sviatku nasledujú po omši, pozostávajúcej z vlastných orácií a čítaní so spevmi *commune sanctorum*, tri ďalšie orácie s nápisom *Item de sancto Adalberto*. Pri novembrovom sviatku translácie figuruje incipit vlastného alelujového spevu a opäť iné orácie. Bratislavský misál „H“ obsahuje presne tie isté tri omše, dokonca – podobne ako ostrihomský – obidva dni sú vyzdvihnuté zahrnutím procesie.¹⁵

tu a aj na ich mieste v kalendári (17. decembra), bratislavský zas duplikuje aj orácie Ježišovho pestúna (19. marca).

⁸ Velkonočná oktáva: *Pangamus Creatoris, Agni paschalis esu, Grates Salvatori, Laudes Deo concinat orbis*, Nanebovstúpenie: *Rex omnipotens die*, Turíce: *Laude celeberrima, Veni Spiritus consolator alme*, Panna Mária: *Imperatrix gloriosa, Ave sidus lux dierum, Missus Gabriel de caelis*, sv. Michal: *Decantemus congaudentes*.

⁹ Sv. Ján, evanjelista: *Verbum Dei Deo natum*, sv. Uršuľa: *Virginalis turma sexus*.

¹⁰ Záver kódexu „H“ chýba, preto nevieme, či Františkova sekvencia pokračovala úsekom *Laus Deo Patri*, ktorý v tejto pozícii dnes poznáme výlučne z ostrihomského misála, a ktorý bol pôvodne veľmi raritnou, samostatnou svätotrojičnou položkou. Chýbajúce záverečné slovo *Amen* každopádne tiež predpovedá pokračovanie.

¹¹ Obrežanie Pána: *Caeleste organum hodie sonuit in terra*, Panna Mária: *Potestate non natura*.

¹² Sv. František: *Caput draconis ultimum*, sv. Dominik: *In caelesti gerarchia*, Svätý Kríž: *Nunc crucis almae cantet gaudia*.

¹³ Pri registrácii sviatkov považujeme za smerodajnú ich prítomnosť v korpuse, nie v kalendári. Pomerne často sa totiž stáva, že sa niektorí zo svätých figurujúcich v kalendári nenachádzajú v hlavnej časti, a naopak, kalendár neuvádza všetky sviatky, ktoré figurujú v korpuse. Najcharakteristickejším príkladom takéhoto javu je práve konkordancia kalendárov bratislavských misálov (RADÓ, Ref. 3, s. 102-107), z ktorej vychádzajúc často márne hľadáme v kalendári daného kódexu sviatky vyskytujúci sa v hlavnej časti a naopak.

¹⁴ 28. november. RADÓ, Ref. 3, s. 595.

¹⁵ Tento údaj prepisuje skoršiu mienku, podľa ktorej k omšiam sv. Vojtecha bratislavské misály nepredpisovali procesiu. SZENDREI, Ref. 2, 2005, s. 287.

Temporál poskytuje oveľa menší priestor na individuálne rozhodnutia a voľnejší výber liturgických textov a spevov než sanktorál či sekvenciár. Práve preto je dôležité, že obidva kódexy uvádzajú alelujový verš *Natus est nobis* ako alternatívny spev vianočnej polnočnej omše. Ďalší, vo významnej liturgickej funkcii figurujúci text, vykazuje celkom nezvyčajnú zhodu. Okrem záhrebských misálov, ktoré sa od 14. storočia odpisovali s uniformným obsahom, a dvojíc rukopisov, ktoré budeme analyzovať nižšie, výlučne ostrihomský misál a kódex „H“ spomínajú svätcov v bielosobotných litániách pod úplne rovnakými názvami a v rovnakom poradí.¹⁶

Na základe týchto faktov je pravdepodobné, že skriptor kódexu „H“ mohol mať pred sebou položený ako vzor *Missale Notatum Strigoniense*. Preto sa doň mohli dostať sekvencie sv. Dominika a Františka, alelujár, tri omše sv. Vojtecha a bielosobotné litánie v úplne rovnakom poradí a bezo zmien. Vzťah dvoch kódexov ako vzoru a kópie môže mať dôležité praktické dôsledky. Na základe podobnosti takého vysokého stupňa sa totiž oprávnene dá predpokladať, že obsah fólií, ktoré dnes v ostrihomskom prameni chýbajú – väčšina z nich chýba v pôstnej časti – mohol byť približne rovnaký ako príslušné časti bratislavského kódexu. Máme teda veľkú šancu zrekonštruovať ak aj nie samotné nápevy, tak aspoň výber liturgických spevov a textov. Napríklad predloha s veľkou pravdepodobnosťou obsahovala obrad Zeleného štvrtka *Mandatum* na rovnakej úrovni vypracovania a pestrosti spevov ako kópia.¹⁷ To, že skriptor využíval počas svojej práce pri odpisovaní aj iný misál, môžeme na základe výskytu sviatkov svätých, ktoré v ostrihomskom prameni chýbajú, považovať za nepochybné.¹⁸ Rovnako predpokladáme, že záznam o smrti sv. Petra kanonika sa nedostal do kalendára preto, lebo bol zapísaný inou rukou – a možno aj na základe iného vzoru – než hlavná časť kódexu.

Druhým skúmaným rukopisom je Bratislavský misál „A“. Je vzťah medzi Bratislavským kódexom „A“ a *Missale Notatum Strigoniense* rovnako úzky? Na túto otázku je ťažké odpovedať, pretože zbierka sekvencií sa z tohto kódexu stratila. Bielosobotné obrady krstu, spolu s prozaickými litániami, skriptor nezapísal. Spôsob zostavovania obidvoch misálov je každopádne rovnaký. Zo štyroch formúl, vsunutých medzi temporál a sanktorál, figuruje formula o Lazárovi už len medzi sviatkami svätcov. Na konci kódexu nájdeme po modlitbách sv. Petra z Verony aj orácie sv. Kláry. Alelujár v prílohe, ktorý je písaný hlavnou rukou, je mimoriadne skicovitý. K jednotlivým typom svätcov je pripojených sotva pár spevov a textov. Neskôr však boli na okrajoch

¹⁶ Bielosobotné litánie boli pomerne voľne spracovávané ešte aj v Záhrebe, veď zoznamy mien sú totožné iba v troch misáloch, ostatné sú – predovšetkým, čo sa týka panien a svätých žien – voľne poskladané.

¹⁷ Ant. *Ante diem festum Paschae* V) *Venit ad Petrum* Ant. *Mandatum novum* Ps. *Reges terrae* Ant. *Domine tu mihi lavas* Ant. *Si ego Dominus* Ant. *In diebus illis mulier* V) *Dimissa sunt* Ant. *Maria ergo unxit* V) *Audite haec* Ant. *Rogabat Iesum* Resp. *Accessit ad pedes* V) *Dimissa sunt* Ant. *Deus caritas est* Ant. *Maneant in vobis* Ant. *Ubi est caritas* Ant. *Christus descendit* Ant. *Exemplum enim dedi* Ant. *Exemplum praebuilt* Ant. *Ubi fratres in unum* Ant. *Diligamus nos* Ant. *Congregasti nos* Ant. *Vos vocatis me* Ant. *In hoc cognoscent* Ant. *Commendat autem* Ant. *Cena facta dixit Iesus* V) *Melius illi erat* Ant. *Postquam surrexit* Hymn. *Tellus ac aethra*.

¹⁸ Sv. Polykarp (26. január), sv. Stanislav (8. máj), vigília sv. Mateja (23. február), sv. Kunigunda (9. september), Nájdenie tela kráľa Štefana (11. október).

strán k mnohým položkám doplnené texty kurzívou. Takto bol zapísaný skoro celý repertoár notovaného misála.

V sanktoráli figurujú všetky tri omše sv. Vojtecha, rukopis však ani raz nespomína procesiu pred obradom. Zo sviatkov svätých si zaslúžia pozornosť tri, ktorých orácie sa nachádzajú spomedzi našich prameňov iba v ostrihomskom a v bratislavských kódexoch „A“ a „H“, naznačujúc tým výrazne úzku príbuznosť medzi týmito tromi misálmi. Všetci spomínaní svätci boli biskupi z Trevíru a z Kolína: Liutwin (29. september), Nicetius (1. október), Eucharius, Valérius, Maternus (8. december). Na december uvádzajú všetky tri kódexy dve série orácií: jednu zvlášť pre sv. Eucharia, druhú spoločne pre sv. Valéria, Eucharia a Materna. K týmto sviatkom uvádzal vlastný materiál iba Trevír a okolité cirkevné centrá (Metz, Worms, Speyer), inde sa vyskytovali nanajvýš v kalendároch. Otázka, akým prostredníctvom a s akým zámerom sa tento trevírsky blok – ktorý sa tu podľa svedectva našich prameňov neudomácnil – dostal do Missale Notatum Strigoniense, ktorý je jeho prvým domácim zdrojom, si vyžaduje ďalší výskum. Z bratislavských misálov iba v týchto troch figurujú sviatky štyroch francúzskych biskupov či mučeníkov, ktoré sa neskôr vyskytujú iba v niekoľkých uhorských prameňoch. Aprus (15. september) a Lupentius (22. október) figurujú len v tlačennom misáli z Pécsu. Elígia (1. december) spomína iba jeden kódex z Horného Uhorska¹⁹ a jeden misál.²⁰ O vzťahu Missale Notatum Strigoniense a dvoch bratislavských rukopisov svedčí aj alelujový verš *Natus est nobis*, ktorý uvádza v rovnakej liturgickej pozícii tak misál „A“, ako aj ostrihomský misál a kódex „H“.²¹

Podľa datovania rukopisov a poznámky o smrti kanonika Petra sa zdá, že aj skriptor misála Clmae 214 pracoval s Missale Notatum Strigoniense.²² Keď však porovnáme ich obsahy, je zrejmé, že skriptor kódexu „H“ sa striktniejšie držal vzoru a použil z neho oveľa viac materiálu ako jeho kolega pôsobiaci o niekoľko rokov skôr.²³ Pisár kódexu „A“ použil oveľa viac skracovaní, vynechávajúc významné úseky a obrady – *Mandatum* Zeleného štvrtka, svätenie ohňa a obrad krstu na Bielu sobotu, procesiu Veľkonočnej nedeľe atď.

V misáli „C“ ostala síce zbierka alelujových spevov, zmizli však série orácií pred sanktorálom a sekvenciárom, resp. orácie sv. Kláry sa presunuli medzi sviatky svätých.²⁴ Alelujár je aj tu – podobne, ako v kódexe „A“ – iba načrtnutý. Výber však presne kopíruje poradie ostrihomského misála a obsahuje charakteristický spev sv. Pavla na ukončenie cyklu (*Alleluia Tu es vas electionis*). Sekvencionár je poskladaný skoro

¹⁹ Alba Iulia (Romania), Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum RO-AJ R. I. 23.

²⁰ Missale ad usum dominorum Ultramontanorum, Verona, 1480.

²¹ O domácich výskytoch a asignáciách položky pozri KOVÁCS, Andrea: *Graduale Francisci de Futhak 1463. Monográfia*. (= Musica Sacra Hungarica 4/1.) Ístanbul – Budapest : Topkapı Sarayı Müzesi – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2019, s. 73.

²² Stranu kalendára notovaného misála, ktorá obsahuje datovanie, ako posledný videl József Dankó, odvtedy sa stratila alebo zničila. Preto momentálne nie je možné vyhodnotiť typ písma nekrologického údaja – nedá sa určiť, či je to poznámka skriptora alebo neskorší zápis od používateľa. SZENDREI, Ref. 2, 2005, s. 288-289.

²³ Edith Hoffmann datuje Clmae 94 iba o niekoľko rokov neskôr než kódex „A“. Pozri HOFFMANN, Edith: A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai. In: *Magyar Könyvszemle*, roč. 34, 1927, č. 1-2, s. 7-9.

²⁴ OSzK, Clmae 220 („C“). RADÓ, Ref. 3, 1973, s. 113-114.

výlučne zo sekvencií, ktoré boli v Uhorsku všeobecne známe. Z charakteristických spevov notovaného misála figuruje jedine otvárací spev Veľkonočnej oktávy (*Laudes Salvatori*), začínajú však prenikať sekvencie juhonemeckej proveniencie.²⁵ V tempo- ráli chýbajú všetky mimoomšové obrady (poznačenie popolom, procesie na Kvetnú a Veľkonočnú nedeľu aj na rogačné dni, umývanie nôh na Zelený štvrtok atď.). Skriptor vynechal približne tri štvrtiny špeciálnych sviatkov ostrihomského sanktorálu, ale – podobne ako rukopis „A“ – ani tento kódex neintegroval namiesto nich nové sviatky. Na základe takej výraznej redukcie materiálu notovaného misála môžeme predpokladať, že kódex „C“ nie je bezprostrednou kópiou ostrihomského kódexu. Jeho vzorom mohol byť skôr kódex „A“ či misál Clmae „H“.

Rukopisy „B“ a „D“ sa zhodujú s tromi kódexmi, o ktorých sme sa doteraz zmienili, v najvhodnejších bodoch na identifikovanie rítu. Inde sa však výrazne od nich odlišujú.²⁶ Obidva obsahujú bezo zmien štyri veľké série aleluja, ktoré sú charakteristické pre *Missale Notatum Strigoniense* a vyššie spomínané misály.²⁷ Z orácií, ktoré oddeľujú od seba veľké úseky, sa modlitba sv. Kláry dostala iba do sanktorálu kódexu „B“, ostatné modlitby však chýbajú. Ani v jednom z rukopisov sa nenachádza samostatná zbierka alelujových spevov. Misál „D“ dokonca neuvádza sekvencie v samostatnej kapitole, ale na ich vlastných liturgických miestach, vsunutých do jednotlivých omší, čo je pre Uhorsko, resp. pre bratislavské rukopisy nezvyčajné. V repertoári kódexu „B“ figuruje sekvencia sv. Imricha, ktorá sa používala iba v tomto okruhu.²⁸ Materiál sv. Vojtecha sa čoraz viac dostáva do úzadia. Rukopis Clmae 215 uvádza k obidvom sviatkam jednu omšu. Tretia séria orácií teda vypadla. V rukopise Clmae 216 figuruje len jarný sviatok sv. Vojtecha, sviatok translácie sa už neuvádza. Procesie pred omšami sa nenachádzajú ani v jednom z kódexov.

V obidvoch prameňoch sa radikálne znižuje počet charakteristických sviatkov *Missale Notatum*. Pribúdajú však iné, predovšetkým sviatky prevzaté z nemeckej tradície. Kódex „B“ integruje do svojho sanktorálu také elementy – podľa všetkého z Passau –, ktoré sa v ostatných bratislavských rukopisoch nenachádzajú, a ktoré sa buď nevy- skytujú, alebo sa len veľmi zriedkavo objavujú v iných uhorských misáloch. Takýmito sviatkami sú predovšetkým hlavný sviatok a sviatok translácie sv. Valentína, patróna pasovskej diecézy (7. január, 4. august), sv. Kunigundy (3. marca) a sv. Henricha (13. júl), ďalej sviatok prenesenia relikvií sv. Mikuláša (9. júl).²⁹ Tento rukopis nemá ani jednotný obsah, ani jednotné vyhotovenie. Jednou rukou je napísaná hlavná časť, inou kalendár, a ďalšou sekvenciár aj doplnky. Skriptor ústredných častí sa pomerne často mýli, svoje chyby koriguje na začiatku a na konci kódexu. Neskoršie dodatky, pochádzajúce z 15. a 16. storočia, pravdepodobne zachytávajú texty, ktoré v pôvodnom kódexe chýbali, sú však pre používateľov potrebné. O tom, kto a kde používal rukopis,

²⁵ Vyznávač: *Gloriosa fulget dies*, sv. Mikuláš: *Laude Christo debita*.

²⁶ OSzK, Clmae 215 („B“), Clmae 216 („D“). RADÓ Ref. 3, s. 111-113, 158-162.

²⁷ KOVÁCS, Ref. 18, s. 39-69.

²⁸ Pramene próz sv. Imricha *Laetabundus et canorus* pozri KOVÁCS Andrea: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Szekvenciák. Kritikai dallamkiadás.* (= Musica Sacra Hungarica 1.) Budapest : Argumentum – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2017a, s. 315*.

²⁹ O sviatkoch sanktorálu stredovekých uhorských omšových prameňov, ich výskyte a rozdelení podľa rítov pozri KOVÁCS, Ref. 18, s. 88-94.

nemáme presné informácie. Jediným istým údajom je, že v roku 1633 sa kódex nachádzal v Bratislave. Neskoršia orácia sv. Školastiky spája podľa Radóa misál s oltárom Dómu sv. Martina. Lenže tú istú oráciu podávajú všetky bratislavské omšové pramene od Prayovho kódexu až po koniec stredoveku, či už na jej kalendárnom mieste alebo ako neskoršie doplnenie. Práve preto nemôžeme vylúčiť, že aj v tomto kódexe figuruje iba ako jednoduché doplnenie, nie ako nepriamy odkaz na provenienciu.

Oveľa presnejšie dokážeme lokalizovať neskoršie zapísanú časť, nezvyčajne bohatú omšu sv. Žofie. Tak ako stredoveký liturgický materiál rímskej vdovy a jej dcér sa dá v Uhorsku vykázat z hornouhorských a dominikánskych zdrojov, aj Žofiine patrocíniá a stredoveké vecné pamiatky (krídlové oltáre, tabuľové obrazy, drevené sochy) dokumentujú rôzne umelecké predmety z najsevernejších oblastí Uhorska.³⁰ V 15. storočí sa objavuje jedna špeciálna Žofiina omša s trikrát siedmimi oráciami okrem sanktorálu aj vo votívnej časti. Táto omša má dnes dva známe domáce rukopisné pramene: jedným je Bratislavský misál „B“, druhým misál Baltazára Batthyányho z roku 1489.³¹ Z tlačí je to vydanie ostrihomského misála z roku 1500, v ktorom sa táto špeciálna votívna omša vyskytuje po prvýkrát. Neskoršie misály ostrihomského rítu – ale iba tie – ju preberajú v nezmenenej podobe. Nedá sa určiť, či túto mimoriadnu omšu umiestnili do kódexu „B“ kvôli tomu, že jeho používatelia uctievali sv. Žofiu, alebo kvôli súkromnej devočnej praxi. Prvý predpoklad podporuje azda fakt, že iba tento rukopis pridáva k tejto omši sekvenciu, a to osamostatnené záverečné verše Alžbetej sekvencie *Gaude Sion* so začiatkom *Eia mater nos agnosce*.

Hoci temporál misála „D“ predstavuje v zásade ostrihomský typ, o sanktoráli a sekvenciári sa to už nedá bezvýhradne povedať. Medzi sviatkami svätých sa objavujú také, ktoré sa slávil skoro výlučne v bamberskej, salzburskej a pasovskej tradícii.³² Sv. Materna však nespomína 8. decembra ani jeden zo sekvenciárov. Je možné, že sa sem dostali orácie trevírskeho, neskôr kolínskeho biskupa zo 14. septembra, nachádzajúce sa najmä v bratislavských misáloch, ako pamiatka na trio Eucharia, Valéria a Materna, ktoré malo v ostrihomskom misáli a v rukopisoch „A“ a „H“ v tento deň sviatok.³³ Orácie Benedicta, Iohannesa, Matthaëusa, Isaaca a Christiana (12. november) majú bezpochyby poľský pôvod.³⁴

Je veľmi nezvyčajné, že hoci v sanktoráli rukopisu Clmae 216 figuruje vigília sviatku sv. Štefana kráľa, charakterizujúca bratislavský okruh prameňov, v omšiach uhorských svätých – sv. Štefana, Imricha, Ladislava, Vojtecha – sa nenachádza ani jediná sekvencia. Dôvod môžeme azda nájsť vo vzorových exemplároch. Spomenutie sv. Juraja a sv. Víta vo votívnych modlitbách *A cunctis*, pomáhajúce pri určovaní proveniencie, ako aj jednoznačne český spôsob ozdobovania kódexu poukazujú na to, že skriptor a ilumi-

³⁰ KOVÁCS Andrea: *Szekvenciák a középkori Magyarországon. Repertoár, tradíciók, dallamok.* (= Musica Sacra Hungarica 2.) Budapest : Argumentum – LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, 2017b, s. 212-216. MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Budapest : METEM, Könyvek 40, 2003, s. 496-497.

³¹ OSzK, MNy 17. Radó Polikárp: Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége. In: *Magyar Könyvszemle.* roč. 65, 1941, č. 2, s. 132-149 (145). RADÓ, Ref. 3, 1973, s. 220-225.

³² Prenos relikvií sv. Kunigundy: 9. september, sv. Maximilián: 12. október.

³³ OSzK, Clmae 92, Clmae 94, Clmae 95, Clmae 214, Clmae 215, MNStr.

³⁴ Benedikt. Dostupné na internete: <<https://www.heiligenlexikon.de/BiographienB/Benedikt.htm>> (22.5.2019).

nátor Michal z Trnavy mohol mať pred sebou ostrihomský aj pražský kódex, ktorých materiály spracúval dovedna.³⁵ Zdá sa teda, že misály „B“ a „D“ sú dvojaké: kým ich ústredná časť, temporál, reprezentuje čisto ostrihomský rítus, v ostatných častiach sa dá vykázať značné množstvo zahraničného, hlavne nemeckého materiálu.

Ostatné tri bratislavské misály sa výrazne líšia od predošlých.³⁶ Orácie uvádzané medzi veľkými časťami buď chýbajú, alebo sa vyskytujú na svojich kalendárnych miestach. Samostatný alelujár sa nenachádza ani v jednom z nich. Kódex „F“ udáva sekvencie vianočného obdobia – ale iba tie – nie v sekvenciári, ale vsunuté do omší. Ten istý rukopis vynecháva novembrový sviatok sv. Vojtecha. Kým ostatné bratislavské misály – okrem vyššie uvedeného kódexu „D“ – uvádzajú v oráciách *A cunctis* Vojtechovo meno, kódexy „F“ a „G“ formulujú orácie všeobecne a vynechávajú meno patróna. Charakteristické sviatky sanktorála v okruhu prameňov súvisiacich s Missale Notatum Strigoniense skoro úplne chýbajú. Série alelujových spevov všetkých troch kódexov nie sú totožné ani s ostrihomským kódexom, ani s ostatnými dvoma. Štyri série kódexu „E“ však môžeme zdokumentovať v úplne rovnakom zložení z iného prameňa. Jeden z misálov nachádzajúcich sa dnes v Bratislave, v ktorom kalendár chýba a sekvencionár je len polovične prepísaný, je skoro úplne totožný s rukopisom Clmae 218 nielen v zložení sérií aleluj, ale aj v ostatných kapitolách, vo výbere sviatkov a jednotiek.³⁷ Iluminátor kódexu „E“ ozdobil aj kremnickú zápisnicu z roku 1426, čiže tento misál môžeme datovať do prvej polovice 15. storočia.³⁸ Zdá sa, že o tri desaťročia neskôr, v roku 1458,³⁹ tento kódex slúžil ako predloha pre bratislavský exemplár.⁴⁰

Vzťah medzi Missale Notatum Strigoniense a bratislavskými kódexmi by sme mohli azda najvýraznejšie znázorniť pomocou koncentrických kruhov. K Missale Notatum Strigoniense spred roka 1341 je najbližší misál „H“, ktorý môžeme podľa všetkého považovať za priamu kópiu. Ešte stále v najvnútornejšom kruhu, ale trochu vzdialenejšie od centra sa nachádza kódex „A“, ktorý mal pravdepodobne za vzor

³⁵ HOFFMANN, Ref. 20, s. 12–14, DOBSZAY László: Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1984*. In: Ed. BERLÁSZ, Melinda – DOMOKOS Mária. Budapest : MTA Zenetudományi Intézet, 1984, s. 9–10.

³⁶ OSzK, Clmae 218 („E“), Clmae 219 („G“ alebo „Rosentalerin“), Clmae 222 („F“). RADÓ, Ref. 3, s. 162–164, 215–220.

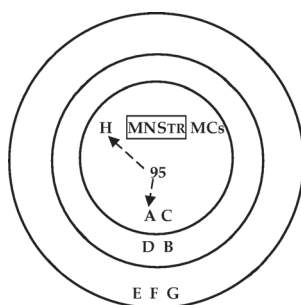
³⁷ Štátny archív Bratislave EL 11.

³⁸ HOFFMANN, Ref. 20, s. 14–15.

³⁹ CSAPODI, Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI, Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt II. Fönnmaradt kötetek: 2. K–Z. Lappangó kötetek.* (= A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 31 [106]). Budapest : MTA Könyvtár, 1993, s. 151, No. 2395.

⁴⁰ V bratislavskom okruhu prameňov sa dá objaviť ešte jedno spojenie vzoru a kópie. Kódex „I“ z Augsburgu (RADÓ, Ref. 3, s. 164–172, KOVÁCS, Ref. 3) a jeden z bratislavských misálov (Bratislava, Archív mesta, EL 13) sa skoro doslovne zhodujú v každej časti, okrem iného v sériách aleluj, a litániách, v sanktoráli a sekvenciári. Až natoľko, že v položke *Rex sanctorum angelorum* na Bielu sobotu zaiste len náhodou zachovali úsek *Udalrice pater alme*, vsunutý medzi *Implorate* a *Omnes sancti*, ktorý jednoznačne poukazuje na úzus a pôvodné miesto určenia. Obsah vzoru augsburského rítu upravili v temporáli len minimálne, v sanktoráli vo väčšej miere, aby bol vhodný na používanie v Uhorsku. Čiže podľa obsahu ani jednu z kópií nemôžeme považovať za ostrihomsko-bratislavský úzus. O tom, či obidva – skoro rovnako staré – kódexy prepisovali v Augsburgu – prípadne na rovnakú, jednočasnú objednávku –, alebo misál „I“ použili ako vzor v Bratislave, môže rozhodnúť len paleografická a kunsthistorická analýza.

ostrihomský misál, ale jeho materiál – hlavne v temporáli – značne zredukoval, hoci neupravoval. Misál „C“ bol prepísaný z jedného z týchto troch. Do druhého kruhu, ktorý lokalizujeme na väčšiu vzdialenosť od centrálného kódexu (MNStr), patria rukopisy „B“ a „D“, ktoré pridávajú k temporálu ostrihomského rítu sanktorál zmiešaného zloženia. Kódexy, ktoré sa nachádzajú na vonkajšom okruhu – „E“, „F“, „G“ –, nasledujú ostrihomský rítus už len z diaľky. Zachovávajú len jeho najzásadnejšie elementy, jeho kostru.

Na záver treba ešte spomenúť dva rukopisy, ktoré podľa obsahu patria k tejto skupine prameňov, a to k jej vnútorným kruhom. Obidva spája s Missale Notatum medzi inými alelujár, úplná totožnosť štyroch sérií aleluja, zloženie sanktorálu a prítomnosť sv. Vojtecha v modlitbách *A cunctis*. Obsah misála,⁴¹ ktorý prepisoval Henrich, farár z Veľkého Tárnia v roku 1377 – predovšetkým na základe úplnosti a vypracovanosti materiálu Veľkého týždňa –, stojí oveľa bližšie ku kódexu „H“. Možno je kópiou tohto kódexu, a nie kópiou Missale Notatum. Zaraďujeme ho však do bezprostrednej blízkosti centra (teda MNStr).

Vzťah kódexu Clmae 95 k skupine prameňov je problematický kvôli jeho výnimočnej zostave – lekciónár, sakramentár s graduálom, alelujár, sekvenciár – hoci jeho obsah by mohol tento vzťah jednoznačne potvrdiť.⁴² Radó spája rukopis na základe orácií sv. Paulíny, Márie a Félixa z 31. augusta s kostolom s takýmto titulom. Momentálne však nie je zo stredovekého Uhorska známe ani jedno uvedené patrocinium. Na druhej strane doslovne tie isté orácie figurujú aj v bratislavských misáloch.⁴³ Radóm zdôraznený výraz *in hac domo tua* má v tomto prípade celkom určite všeobecný, nie konkrétny zmysel. Je možné, že osoby skriptora (dominus Bertoldus) a iluminátora by nám mohli pomôcť v bližšom určení miesta používania, keďže v sanktoráli rukopisu realizovaného pomerne jednoduchým spôsobom a zachovaného v neúplnom stave dostávajú oveľa výraznejšiu reprezentáciu len dva sviatky, sviatok sv. Vojtecha a sv. Jána Krstiteľa. Veľmi úzku obsahovú zhodu potvrdzujú aj sviatky svätých prevažne juhonneckého pôvodu, ktoré okrem Missale Notatum obsahujú len kódexy Clmae 94, 95

⁴¹ Alba Iulia, Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum, R. II. 134. (ďalej len: MCs).

⁴² OSzK, Clmae 95. Radó, Ref. 3, s. 86-87.

⁴³ OSzK, Clmae 94, Clmae 214, Clmae 215, Clmae 219, MNStr.

a 214,⁴⁴ ako aj fakt, že z jednotiek ostrihomskej rogačnej procesie rukopis Clmae 95 podáva najširší výber, dokonca v úplne rovnakom poradí.⁴⁵

V súvislosti s týmto misálom sa vynára niekoľko otázok, ktoré si vyžadujú ďalší výskum. Čo sa skrýva v pozadí mimoriadne svojrázneho spôsobu zostavovania kódexu 95? Ak predlohou tohto rukopisu bol skutočne Missale Notatum, z akého dôvodu a pre aký kruh používateľov bol jeho materiál prerobený? Ak medzi dvoma misálmi nie je priamy vzťah, ako je možné vysvetliť ich nápadné obsahové príbuzenstvo? Podľa všeobecne uznávaného názoru kódex Clmae 95 pochádza zo začiatku 14. storočia. Z toho by mohli vyplývať dve konklúzie. Ak sú datovanie a vzťah vzor-kópia správne, tento kódex by mohol byť na jednej strane prvou dnes známou kópiou Missale Notatum. Na druhej strane by v tomto prípade náš najdôležitejší omšový prameň súhrnného charakteru musel existovať najneskôr už na začiatku 14. storočia.⁴⁶

Charakteristické sviatky Missale Notatum Strigoniense a ich výskyt v bratislavských misáloch

sviatok	MNStr	H	A	C	B	G	D	E	F	MCs	95	summa
Sosthenes martyr (28. 11.)	+											1
Speleusippus, Eleusippus et Meleusippus martyres (17. 01.)	+	+										2
Aprus [Tullensis] confessor (15. 09.)	+	+	+									3
Liutwin [Trevirensis] episcopus (09. 29.)	+	+	+									3
Nicetius [Trevirensis] episcopus (01. 10.)	+	+	+									3
Lupentius [Catalaunensis] martyr (22. 10.)	+	+	+									3
Hubertus [Vesontionensis] episcopus (03. 11.)	+	+	+									3
Eligius [Noviomensis] episcopus (01. 12.)	+	+	+									3
Eucharius [Trevirensis] episcopus (08. 12.)	+	+	+									3
Valerius [Trevirensis], Eucharius [Trevirensis] et Maternus [Coloniensis] episcopi (08. 12.)	+	+	+									3
Soteris virgo (10. 02.)	+	+	+								+	4
Zoticus, Hyacinthus, Nereus et Abundus martyres (10. 02.)	+	+	+								+	4
Castor confessor (13. 02.)	+	+	+								+	4
Antonius [Einsidlensis] confessor (09. 04.)	+	+	+								+	4
Iuvenalis [Narniensis] episcopus (03. 05.)	+	+	+								+	4
Modoaldus [Trevirensis] episcopus (12. 05.)	+	+	+								+	4
Felix episcopus et martyr (28. 05.)	+	+	+								+	4
Maximinus [Trevirensis] episcopus (29. 05.)	+	+	+								+	4
Translatio Thomae apostoli (03. 07.)	+	+	+								+	4
Goar [Trevirensis] confessor (06. 07.)	+	+	+								+	4

⁴⁴ Soteris virgo (10. február), Castor confessor (13. február), Antonius [Einsidlensis] confessor (9. apríl), Modoaldus [Trevirensis] episcopus (12. máj), Felix episcopus et martyr (28. máj), Maximinus [Trevirensis] episcopus (29. máj), Remaclus episcopus (2. september), Corbinianus [Frisingensis] episcopus (8. september).

⁴⁵ KOVÁCS, Ref. 18, s. 84.

⁴⁶ Názory v súvislosti s datovaním Missale Notatum Strigoniense pozri SZENDREI, Ref. 2, s. 288-289.

sviatok	MNStr	H	A	C	B	G	D	E	F	MCs	95	summa
Remaclus episcopus (02. 09.)	+	+	+								+	4
Corbinianus [Frisingensis] episcopus (08. 09.)	+	+	+								+	4
Cleophas virgo (25. 09.)	+	+	+								+	4
Remigius [Rhemensis] episcopus (13. 01.)	+	+	+	+								4
Marius [Aureliensis] episcopus (27. 01.)	+	+	+	+							+	5
Athanasius episcopus (02. 05.)	+	+	+	+							+	5
Nicasius [Rhemensis] et socii martyres (23. 07.)	+	+	+	+							+	5
Rupertus [Salisburgensis] episcopus (27. 03.)	+	+	+		+						+	5
Germanus episcopus (20. 08.)	+	+	+		+						+	5
Theodardus episcopus et martyr (10. 09.)	+	+	+		+						+	5
Maternus [Coloniensis] episcopus (14. 09.)	+	+	+		+						+	5
Ambrosius episcopus (07. 12.)	+	+	+		+						+	5
Sulpicius confessor (17. 01.)	+	+	+			+					+	5
Basilus episcopus (31. 12.)	+	+	+	+						+		5
Columba virgo (31. 12.)	+	+	+	+						+		5
Abraham, Isaac et Iacob patriarchae (06. 10.)	+	+	+			+				+		5
Genovefa virgo (03. 01.)	+	+	+	+		+				+		6
Vitalis, Felicula et Zeno martyres (14. 02.)	+	+	+	+						+	+	6
Helena regina (15. 04.)	+	+	+	+						+	+	6
Germanus [Parisiensis] episcopus (28. 05.)	+	+	+	+		+					+	6
Theodosia virgo (22. 07.)	+	+	+	+		+					+	6
Paulinus, Marius et Felix episcopi (31. 08.)	+	+	+		+	+					+	6
Helena regina (08. 02.)	+	+	+	+			+	+		+	+	8
summa	43	42	41	12	6	6	1	1	0	7	28	